

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TOMAS ELİOT POEMALARININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nurlana Akif qızı Axundova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr
ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

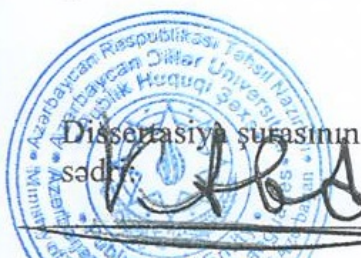
Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qorxmaz Həsi oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sevinc Əli qızı Sıdeyifzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. T.S.Eliot klassik modernizmin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Parodoksal haldır ki, postmodernizm tərəfindən tənqid atəşinə tutulması modernizmin bədii nailiyyətlərini nəinki şübhə altına almamış, əksinə, onun bir sıra implisit cəhətlərini üzə çıxartmışdır. Çağdaş və modernizm dövr arasında zaman məsafəsi böyüdükcə onun əhəmiyyəti, dünya mədəniyyətində rolu qabarıq şəkildə aşkarlanır. Bir sıra digər modernistlər kimi T.Eliotun poeziyasının postmodernist tənqid işığında yeni oxusu buna misal ola bilər. Biz faktiki olaraq, postmodernizm dövründə Tomas Eliot kimi sənətkarların yaradıcılığını tamamilə yeni rəkursdan görməyə başlayırıq. Modernizm prinsipləri əsasında yaratmış T.Eliot poeziyasında şüuraltı düşüncələrə, mifoloji-genetik yaddaşa önəm verir, sərbəst şeir formasından istifadə edirdi. Şairin yaradıcılığının araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri bununla bağlıdır.

Onun əsərlərinin xristianlıq nöqteyi-nəzərdən təhlil edilməsi dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən digər amildir. Müasiri olduğu dünyada insanın Allaha, müqəddəslərə inamını tamamilə itirməsi sənətkarı məyus edir. XX əsrdə bəşər nəslinin məruz qaldığı faciələrin kökündə onun mənəvi dəyərlərin bərqərar olmasının ilkin şərti olan inanc itkisidir. Şair bunu yaxşı dərk edirdi. O, poeziyasında bəşəriyyətin əbədi faciəsinin səbəbi kimi ilahi qüvvələrdən üz döndərilməsi nəticəsində insanlığın böyük bir fəlakət qarşısında olmasını təsvir edir.

T.Eliotun Avropa mədəniyyətinə, onun qorunub saxlamasına dair görüşləri yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, “Mədəniyyət haqqında düşüncələr”¹ məqalələr toplusunda xalqların, xüsusilə Avropa ölkələrinin bir-biri ilə mədəni inteqrasiyası ilə əlaqədar dəyərli fikirlər söyləmişdir. T.Eliotun təbirincə, Avropa mədəniyyətlərinin hamısı harmonik şəkildə birləşməli, ümumi Qərbi mədəniyyətini təşkil etməlidir. Sənətkarın əsərlərinin multikultural

---

¹ Eliot, T.S. Notes towards the Definition of Culture / T.S.Eliot. – London: Faber, – 1948. – 124 p.

nöqteyi-nəzərdən araşdırılması tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən amillər sırasındadır.

XX əsrdə cərəyan edən hadisələr, müharibələr, nahaq yerə axıdılan insan qanı, epidemiyalar, elm və texnologiyanın inkişafı fonunda insanların manqurtlaşması, ünsiyyətsizlik, əxlaqi dəyərlərdən imtina, dünyanın müxtəlif ölkələrində tez-tez baş verən terror aktları, iqtisadi və mənəvi böhranlar T.Eliotun poemalarında qabardılan ekzistensial problemləri yenidən gündəmə gətirərək aktualıq kəsb edir. Ötən yüzillikdə olduğu kimi, XXI əsr insanı da kəskin özgələşməyə məruz qalmışdır. Bu səbəbdən T.Eliotun əsərləri hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

T.Eliot yaratdığı poetik nümunələrdə canlandırıdığı qadın obrazları bu gün də mahiyyət baxımından diqqəti cəlb edir. Dünya müharibəsi fonunda insanlararası münasibətlərin deqradasiyası, eyni zamanda şəxsi həyatda uğursuz xanım seçimi sənətkarın dini dönüşünə qədərki poeziyasında qadın obrazlarının “şeytan” qismində təsvirinə səbəb olmuşdur. Sənətkarın düşüncələri və ruh aləmindəki dəyişiklik yaradıcılığına yeni nəfəs gətirmiş və bu da öz növbəsində qadınlara münasibətdə müsbət tendensiyaya yol açmışdır. Şairə görə xəyanət, riyakarlıq kimi naqis keyfiyyətlər üzərində qurulan qadın və kişi münasibətləri uzunmüddətli davam etməyərək yalnız bədbəxtliklə nəticələnir. Bu şəkildə davam edən əlaqələr nəticəsində iki fərqli başlanğıc bir-biri ilə münasibət qura bilmir, ünsiyyət acılığından əziyyət çəkirlər.

Tomas Eliot poeziyasında mifə fərqli münasibət, mifoloji obrazlara yeni rakursdan yanaşma bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müəllif poetik nümunələrdə mif motivlərini şüurlu şəkildə əxz etdirməklə onları çağdaş obrazlarla müqayisə edir.

Dünya ədəbiyyatı estetik fikrində T.S.Eliot poeziyası təhlil olunsada, Azərbaycanda T.Eliotun poeziyası bütövlükdə tədqiq edilməyib. Dünya ədəbiyyatında Piter Akroyd², Ronald Buş³, Ceyn

---

² Ackroyd, Peter. T.S.Eliot: A Life. / Peter Ackroyd. – New York: Simon and Schuster, – 1984. – 440 p.

³ Bush, Ronald. T.S.Eliot. / Ronald Bush. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1991. – 210 p.

Vordinqton⁴, F.Mattisenin⁵ tədqiqatlarında T.Eliot yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən araşdırılıb. T.Eliotun şeir və poemaları Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, ədəbi tənqid sahəsində irəli sürdüyü müddəalarla bağlı müxtəlif elmi əsərlərdə məlumat verilib, lakin onun poeziyası mifoloji-simvolik, dini və fəlsəfi kontekstdə ayrıca bir tədqiqat əsəri kimi araşdırılmayıb.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XX əsr dünya ədəbi-bədii fikrində aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmiş modernizm, müxtəlif ədəbi-fəlsəfi yanaşmalar, modernist bədii nümunələrin ingilis və eləcə də dünya ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Qərbi Avropa ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan T.S.Eliot poeziyasının poetikasının araşdırılması və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dissertasiya işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunan dissertasiya işində əsas məqsəd T.Eliot poeziyasını ədəbi-fəlsəfi kontekstdə hərtərəfli araşdırmaq, onun dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik poemalarının xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Buna müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Modernizm cərəyanının əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Tomas Eliot yaradıcılığının ümumi səciyyəsini müəyyənləşdirmək;
- Modernizmin T.Eliot yaradıcılığına təsiri məsələlərini öyrənmək;
- Tomas Eliot poeziyasında başlıca ekzistensial problemlərə aydınlıq gətirmək;
- Poemaların ideya-bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- T.Eliot şeiriyyətində sosial-fəlsəfi meyilləri müəyyən etmək;
- Obrazları mənəvi-psixoloji aspektdən təhlil etmək.

---

⁴ Jane, Worthington. The Epigraphs to the Poetry of T.S.Eliot // American Literature, – 1949. – Vol. 21, No. 1, – p.1-17

⁵ Matthiessen, F.O. The achievement of T.S.Eliot: an essay on the nature of poetry. / F.O.Matthiessen. – London: Oxford University Press, – 1969. – 276 p.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində müqayisəli, deskriptiv və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müqayisəli metoddan istifadə etməklə şairin müxtəlif poeziya nümunələri bir-biri ilə əlaqələndirilmiş, ədəbi-bədii nümunələr müqayisə edilmiş, paralellər aparılmışdır.

T.Eliotun poemaları struktur baxımından mürəkkəb ədəbi əsərlər olduqları üçün, onlar deskriptiv metod vasitəsi ilə təhlil edilmişdir. Tədqiqat zamanı şairin çoxallahlı və təkallahlı dini ədəbiyyatlardan, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayan ədəbi mütəfəkkirlərin əsərlərindən gətirdiyi iqtibaslardan geniş istifadə olunmuşdur. Həmçinin ədəbi-nəzəri fikrin istinad etdiyi analitik təhlil metodlarına müraciət etməklə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

Müdafiə üçün tədqiqatda aşağıdakı nəzəri müddəalar irəli sürülür:

- Dünyanın xaotik dərki, fraqmentarlıq, pessimizm, ironiya, nizamsızlıq T.Eliot poetikasının əsasını təşkil edir.

- Epiqraflar və adlar T.Eliot poeziyasının daxili-ezoterik və zahiri-ekzoterik qatını, bədii-estetik mənşəyini, əsas ideya məzmununu və problematikasını müəyyənləşdirir.

- Ekzistensial problemlərə diqqət, şəxsiyyətin özünüdərk, derializasiya, depersonalizasiya T.Eliot poeziyasının aparıcı xəttini təşkil edir.

- Gender qavramı və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin tənəzzülü T.Eliotun ilkin dövr poetikasının məhək daşı hesab olunur.

- Dini etiqaadın transformasiyası T.Eliot qəhrəmanlarının mənəvi keyfiyyətlərinə təsir edir.

- Həyat, ölüm, əbədilik və zaman məfhumları T.Eliot poeziyasının əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi Tomas Eliotun poemalarının poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş ilk irihəcmli araşdırmaadır. Buradakı təsvir və təhlillər ilk dəfə aparılmışdır və bu da onun elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir. Azərbaycanda T.Eliot poemaları kifayət qədər təhlil edilməmiş, şairi dünya ədəbiyyatı tarixində məşhurlaşdıran əsərləri tədqiqata cəlb

olunmamışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən digər amil postmodernizm dövründə yaşayan tədqiqatçının Azərbaycan düşüncə tərzini kontekstində T.Eliot yaradıcılığını yeni bucaq altında nəzərdən keçirməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən dünya və Qərbi ədəbiyyatının müasir dövrünün tədrisi prosesində, universitetlərin filologiya fakültələrində istifadə etmək olar. Tədqiqat işindən ingilis-Amerika ədəbiyyatına dair kurs və mühazirələrin araşdırılmasında, eləcə də seminar məşğələlərə hazırlıq zamanı köməkçi vasitə kimi istifadə oluna bilər. Xarici ölkələr ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı dərslik və ya tədqiqatlar hazırlayarkən də bu tədqiqat işindəki materiallardan faydalanmaq mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatda irəli sürülən fikir və mülahizələr elmi konfranslarda, seminarlarda, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə dərc olunmuş 15 məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 7700 işarə, I fəsil – 47 səhifə, 91383 işarə, II fəsil – 61 səhifə, 111420 işarə, III fəsil – 34 səhifə, 63229 işarə, nəticə – 3 səhifə, 4380 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 278112 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektini və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, metodologiyası, nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiya işinin I fəslində (“**Tomas Sternz Eliot poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri**”) üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin

“Modernizm və T.S.Eliot” adlanan birinci yarım fəslində modernizmin sənət cərəyanı kimi təşəkkül tarixi, Avropa modernizminin aparıcı xüsusiyyətləri, XX əsrin I yarısında ingilis ədəbiyyatında modern düşüncə tərzinin bədii nümunələrə təsiri məsələləri, Tomas Eliotun poeziyasında modernist elementlər, şairin Avropa ədəbi fəlsəfəsi fikrinə təsiri və töhfəsi, poeziyasının aparıcı xüsusiyyətləri kimi mövzular əhatə edilmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış modernizm cərəyanı ənənəvi sənətə qarşı əks mövqedən çıxış edir. Modernist sənətkarlar ədəbiyyat vasitəsilə ətrafdakı prosesləri real həyatda olduğu kimi və ya arzu etdiyi kimi deyil, daxilən duyduqları kimi təcəssüm etməlidirlər; yazıçı və şair dünyanı öz daxilində yenidən yaratmalı və onların ədəbi əsərləri öz dünyaduyumuna müvafiq şəkildə əks olunmalıdır. Modernist düşüncənin fəlsəfi sütunlarını bərqərar edən əsas müddəalar A.Şopenhauer, F.Nitsşe və A.Berqsonun təlimləri əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan Artur Şopenhauerin “Dünya iradə və təsəvvür kimi” fəlsəfi fikirləri diqqəti cəlb edir. *“Beləliklə, bir təsəvvür olaraq dünya - burada biz onu yalnız bu cəhətdən nəzərdən keçiririk iki mühüm və bölünməz yarıya malikdir. Onlardan birincisi – obyektidir; onun forması məkan və zaman, onlar vasitəsilə çoxluqdur. O biri yarı olan subyektiv zaman və məkandan kənardadır: çünki o bütövlükdə və bölünməz olaraq, təsəvvür edən bir varlıqdır.”*⁶ A.Şopenhauerə görə insanlar iradələrinin əsiridir.

Modernizm cərəyanının estetikasının və fəlsəfəsinin təşəkkülündə Fridrix Nitsşe də böyük rol oynamışdır. “Tanrı öldü” söyləyən F.Nitsşe üçün *“nihilizm dəyərlərin və ideyaların iflic olmasının zəruri nəticəsidir”*.⁷ Dünyanın xaos kimi dərk edilməsi və xaosu nizamlaya biləcək “fövqəlinsan” ideyasının irəli sürülməsi F.Nitsşe fəlsəfəsinin fundamental xüsusiyyətləridir. Fövqəlinsan tam azaddır və o, hərəkətlərinə görə şüurlu olaraq bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür, kütlədən təcrid olunur.

---

⁶ Şopenhauer. Dünya iradə və təsəvvür kimi. / Şopenhauer. – Bakı: Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri, – 2016. – s. 13

⁷ Qunnar, Skirbekk. Fəlsəfə tarixi. / Qunnar, Skirbekk. Nils Gilje. – Bakı: Zəkioğlu, – 2007. – s.651

Modernizm sənət cərəyanının təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən digər filosof Anri Berqson “intuitivizm” fəlsəfi təlimini irəli sürmüşdür. Berqsonun fikrincə həqiqət ağılla deyil, intuisiya vasitəsilə dərk edilir. “*Anri Berqsonun təlimi insanın zehni, idraki qabiliyyətinə olan etibarsızlıqdan doğur*”.⁸

XX əsrin əvvəllərində görkəmli psixanalitik Z.Freydə görə insanın bütün hərəkətləri şüur yox, şüuraltı instinktlərlə tənzimlənir. O, bəşər nəslinin eros meyillərinin qurbanı olduğunu müxtəlif fikirlərlə sübut etməyə çalışırdı.⁹

Beləliklə, yuxarıda adları qeyd edilən mütəfəkkirlərin nəzəri konsepsiyaları yüzilliklər boyu qəliblənmiş antroposentrik fikirlərə köklü zərbələr endirdi.

Modernizm bədii cərəyan kimi I Dünya müharibəsindən sonra geniş vüsət almışdır. Modernistlərə görə dünya xaosdur və biz insanlar uçurumun astanasındayıq. Milyonlarla insanın həlakına səbəb insan heç zaman məntiqli ola bilməz. Dünya ədəbiyyatı tarixində modernizm sənət cərəyanının parlaq nümayəndələrindən biri Tomas Sternz Eliotdur. Dünya müharibələrinin dəhşətli mənzərələrinə şahidlik etmiş T.Eliot fəlakətdən doğan acı həqiqətləri şeiriyyatında modern üslubda təqdim etmişdir. Bu baxımdan, T.Eliot poeziyasının əsas səciyyəvi cəhəti “şüur axını” texnikasından istifadə etməsidir. O, qədim dövr mədəniyyətinə məxsus və Orta əsr İntibah metafizik şairlərin əsərlərindən iqtibas gətirməklə keçmişə qayıdır və onları dövrünün problemləri ilə əsləşdirir. T.Eliot A.Dante, Şekspir, K.Marlo kimi intibah dövrü sənətkarların əsərlərini yüksək qiymətləndirmiş, onların əsərlərindən iqtibaslar gətirmişdir. Eyni zamanda, antik mifoloji ədəbiyyat T.Eliotun maraq dairəsini əhatə etmiş, həmin dövr qəhrəmanları vasitəsilə müasir cəmiyyətin düşdüyü ağır durumu izah etmişdir.

Onun dünyagörüşü eklektizmlə səciyyələnirdi. Filosof şair yaradıcılığı ərzində dinə qarşı münasibəti xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Xristianlıqla yanaşı, Şərqi dini inanclarına (buddizm,

---

⁸ Abdullayeva, Y.A. XX əsr ədəbiyyatında modernizm. / Y.A.Abdullayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – s.12

⁹ Freyd, Ziqmund. Yuxuların Yozumu. / Freyd Ziqmund. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 2014. – s.99

hinduizm) marağ göstərməsi T.Eliot poeziyasını anlamağı çətinləşdirən məqamlardandır. Fraqmentarlıq, qırıq-qırıqlıq, pessimizm, istehza, nizamsızlıq onun şeiriyyətinin əsas cəhətləridir.

Sənətkarın dərinənl işlədiyi obyektiv korrelyat, impersonal poeziya, dünyaduyumun bütövlüyünün dağılması kimi nəzəri konsepsiyalar poeziyasında öz əksini tapmışdır. Şairin fikrincə obyektiv korrelyat *“konkret emosiyanın zəncirini çulğalaşmasını göstərir; müəyyən hiss və həyəcanları ifadə edən xarici faktları təsvir etmək kifayətdir ki, bu emosiya yaranmasın.”*¹⁰ Onun ədəbiyyatda irəli sürdüyü *“Dünyanı qavramanın bütövlüyünün dağılması”*¹¹ anlayışı məzmun deyil, forma nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Buna görə də o, poeziyasında qəhrəmanları bütöv varlıq kimi deyil, ayrı-ayrı parçalar – göz, əl, ayaq, baş formasında təqdim edirdi.

I fəslin *“T.S.Eliotun şeiriyyətində adların rolu”* adlı ikinci yarımfəslində bədii mətnin əsas ideya məzmununun çatdırılmasında adların xüsusi əhəmiyyətə malikliyi tədqiq edilir. Adlar əsərin məzmunu, problematikası, qəhrəmanların xarakteri haqqında müəyyən mənada öncədən xəbər vermə xüsusiyyətlərinə malikdir. *“Ad aid olduğu personajı müəyyən çərçivəyə salır, ad qəhrəmanın xarakterini, milli və mədəni mənsubiyyətini, xasiyyətini müəyyən mənada yaşadığı zaman və məkanı bürüzə verir.”*¹² Tomas Eliot poeziyasında müxtəlif adlardan istifadə edərək əsərlərdə bir sıra ziddiyyətli məqamların açılmasında, semantik mənə yükünün üzə çıxarılmasında oxucuları və tədqiqatçıları müəyyən istiqamətə yönləndirmişdir. Lakin bəzən şair real şəkildə mövcud olmayan, öz beyninin və təfəkkürünün məhsulu olan adlardan müxtəlif hərfləri birləşdirərək istifadə edir. Ümumiyyətlə, T.Eliot poeziyasında adlar əsərin xarakterik xüsusiyyətlərinin, personajın temperamentinin üzə çıxarılmasında böyük rol oynayır. T.Eliot qəhrəmanlarının adlarını sövq-təbii şəkildə deyil, şüurlu şəkildə seçmişdir.

---

¹⁰ Quliyev, Q.H. XX əsr Amerika ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. / Q.H.Quliyev. – Bakı: Çapaşoğlu, – 2011. – s.24

¹¹ Eliot, T.S. The annotated waste land, with T.S.Eliot's contemporary prose. / T.S.Eliot. – New Haven, CT: Yale University Press, – 2005. – p.198

¹² Quliyev, Q.H. Dəlildən doğru xəbər. / Q.H.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – s.96

Şairin poeziyasında sərlövhələr bəzi əsərlərdə musiqi terminlərinə uyğun adlandırılır. “C.Alfred Prufrokun sevgi nəğməsi”, “Küləkli gecədə rapsodiya”, “Dörd kvartet”, “Prelüdiya” kimi bədii nümunələr musiqi nəzəriyyəsində mövcud olan ayrı-ayrı terminləri ehtiva edir. “Prelüdiya” musiqi terminologiyasında əsərin giriş hissəsidir və müqəddimə olduğu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dörd qısa şeir parçasından ibarət bədii nümunə şəhər həyatının qısa zaman kəsiyində qayğılarını təsvir edir. “Küləkli gecədə rapsodiya” şeirinin sərlövhəsi romantik çalarlılığı dağdır. Rapsodiya xalq mahnı və rəqsləri mövzusunda yazılmış sərbəst şeirə malik instrumental əsərdir. T.Eliotun şeirində sərbəst qafiyə qorunub saxlanılsa da, oxucuda şənliyə qarşı ironiya duyulur. Şeir tənhalıq, tənəzzül, məyusluq və sonsuzluq məziyyətlərini vurğulayır. T.S.Eliotun irihəcmli poemalarından biri hesab olunan “Dörd kvartet” musiqi termininin adı ilə əlaqələndirilir. Kvartet dörd alətin və ya ifaçının müşayiəti ilə çalınan və ya səslənən musiqidir.

T.S.Eliot şeiriyətində bir qisim sərlövhələr birbaşa qəhrəmanın və ya antiqəhrəmanların adları ilə bağlıdır: “C.Alfred Prufrokun sevgi nəğməsi”, “Gerontion”, “Yelena xala”, “Svini Erekt”, “Svini bülbüllər arasında”. “Cənab Appolinaks” və s. T. Eliot poeziyasında Svini adına müxtəlif əsərlərdə rast gəlinir. “Svini bülbüllər arasında”, “Barsız torpaq”, “Svini Erekt” kimi nümunələrdə Svini obrazı mənfi çalarda təqdim edilir, müxtəlif xəyali və mifoloji obrazlar vasitəsilə onun daxili dünyası, qadınlara qarşı çirkin əməlləri və amansız münasibəti ifşa olunur. Svini xəyanətkar, mənəvi kamillikdən uzaq obraz kimi təqdim edilir. “C.Alfred Prufrokun sevgi nəğməsi” sərlövhəsində ironiya duyulur, çünki əsas mövzunu sevgi, saf hisslər, ülvi məhəbbət yox, sevgi hissindən məhrum orta yaşlı insanın əzabı, daxili təlatümləri təşkil edir.

Tomas Eliotun dini etiqad dəyişikliyi personajların, ədəbi nümunələrin adlarına da təsirsiz ötüşmədi. “Münəccimlərin səyahəti”, “Simeon haqqında nəğmə”, “Kül çərşənbəsi” kimi poetik nümunələrinin adları əsas ideya ilə assosiativ-semantik əlaqə yaradır.

“Yelena xala”, “La Figlia Che Piange”, “Qadın portreti” şeirlərdə T.Eliot şeirlərin qadın məşəqqəti iztirabı haqqında yazıldığına işarə edir. Şeirdəki Yelena yunan mifologiyasındakı

Yelena ilə əksdir. Yunan mifologiyasında müqayisə olunmaz dərəcədə gözəl, kişilərin aqlını başından alan, müharibəyə zəmin yaradan Yelena ailə həyatı qurmayan, evindən başqa heç bir gözəlliyi malik olmayan Yelena ilə qarşılaşdırılır.

T.S.Eliot şeir adlarını müxtəlif dillərdə olduğu kimi saxlayır. “Melange Adultere de Tout” (Ümumi zina), Lune de Miel (Bal ayı), Le Directeur (Direktor) fransız dilində yazmışdır. “La Figlia Che Piange” (1916) şeirinin sərlövhəsi italyan dilindən tərcümədə “ağlayan qız” anlamını daşıyır.

I fəslin üçüncü yarımfəsli **“Bədii mətnlə epiqrafların xarakterik cizgiləri”** adlanır. Bu yarımfəsildə T.S.Eliot yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edən epiqrafların funksiyaları, istinad edilən hikmətli ifadələrin mənbəyi, onların şeir nümunələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq edilmişdir.

T.Eliot poeziyasında epiqrafların rolu və funksiyası olduqca çoxşaxəlidir. O, demək olar ki, bütün əsərlərində digər bədii nümunələrdən, hikmətli sözlərdən sitat gətirərək öz şeirlərini təqdim edir. Məlumdur ki, epiqraf bir əsərin və onun ayrıca fəsillərinin sərlövhəsindən sonra işlədilən qısa mətnidir. Bu mətn hikmətli ifadələr, atalar sözləri və məsəllər, hər hansı əsərdən parçalar şəklində nümayiş etdirilir. Dərin biliklərə, hərtərəfli dünyagörüşünə malik T.Eliot müxtəlif dövrdə yazılan əsərləri mütaliə etmiş, qədim zamandan başlayaraq, həmçinin dövrünün filosoflarının fəlsəfi baxışlarından bəhrələnmiş, öz əsərlərində mütəmadi olaraq həmin ədəbi-bədii, fəlsəfi nümunələrə istinad etmişdir. Ceyn Vortinqton “T.Eliot poeziyasında epiqraflar” adlı məqaləsində qeyd edir: *“T.Eliot poeziyasının oxuyucuları açıq şəkildə poemaların başlığında verilən sitatlarla xüsusi uyğunluq hiss edirlər; onlar anlayırlar ki, verilən başlıq mətnlə birbaşa əlaqəlidir. Hətta sitatın uyğunluğu mükəmməl şəkildə anlaşılmırsa, onun nüfuzu aydın hiss olunur”*.¹³

T.Eliotun poeziyasında verilən mətnlər bəzən tam olaraq dərk edilir, bəzən onların mətnlə əlaqəsi dərin araşdırma tələb edir. Başlıqdan sonra verilən mətnlər digər dillərə orijinal şəkildə

---

¹³ Jane, Worthington. The Epigraphs to the Poetry of T.S.Eliot // American Literature, – 1949. – Vol. 21, No. 1, – p.1

köçürülür. Matisen “T.S.Eliotun müvəffəqiyyəti” əsərində vurğulayır: “*Epiqraf bütün əsəri işıqlandıra bilər və özlüyündə şeirin təsir gücünün ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmaq üçün nəzərdə tutulur*”.¹⁴ Epiqraf əsərin ümumi ruhunu, səciyyəsinə müəyyənləşdirir və bir bədii estetik priyom kimi, əsərin əsas bədii qayəsini təşkil olunmasında bənzərsiz rola malikdir. T.Eliot poeziyasının məğzi demək olar ki, seçilmiş “ipucular” ilə ustalıqla oxuyuculara çatdırılır. Epiqraflar nəinki poetik nümunələrin daxili-əzoterik qatını, bədii-estetik mənşəyini, eyni zamanda zahiri-ekzoterik qatını özünəməxsus dil və üslubla müəyyənləşdirir. T.S.Eliotun poeziyasında adəti üzrə epiqraflar əsərin ümumi məzmununun, yazıcının qayəsini, əsas mətləbləri aşkara çıxarır. Onlar əsərin birbaşa semantik yükü ilə bağlıdır.

T.S.Eliot poeziyasında latın, yunan, fransız dillərində hikmətli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Şairin işlətdiyi epiqraflara müvafiq olaraq əsərlərini iki növə bölmək olar: orijinal mətndəki dilləri qoruyub saxlamaqla verilən sözlər və ədəbiyyat, din və fəlsəfə sahəsində özünəməxsus yerə sahib olan mütəfəkkirlərin əsərlərindən tərcümə olunaraq gətirilən sitatlar. T.Eliot eyni zamanda epiqrafların təqdimatında yunan mif və əsatirlərindən bəhrələnmişdir. “Barsız torpaq”, “Svini bülüllər arasında”, “La Figlia Che piange” kimi əsərlərdə giriş sözlər əsatirlərdən götürülərək orijinaldakı dillərdə təqdim edilib. Tomas Eliot ədəbi mütəfəkkirlərin, şair və yazıçıların ədəbi-bədii nümunələrindən misal gətirir, öz şeirlərini onların semantik çalarlığı ilə uyğunlaşdırırdı. Antik yunan və Roma mifologiyası, intibaha qədərki və intibah dövrü ədəbiyyatı nümunələrindən yararlanan T.Eliot əsərlərinə çoxçalarlılıq əlavə etmiş, eyni zamanda həmin dövrlərin söz sənətinə mənsub bir sıra nümunələrdən gətirilən epiqraflar vasitəsilə bədii ümumiləşdirmələr aparmışdır. A.Dante, K.Marlo, Şekspir kimi dünya nəhənglərindən alınmış kəlamlar poemaların məzmun-mündəricəsinə bələdçi rolunu oynayır.

Dissertasiya işinin II fəslı “**T.S.Eliot poeziyasında şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və özünüdərək problemi**” adlanır. Bu fəslin

---

¹⁴ Matthiessen, F.O. The achievement of T.S.Eliot: an essay on the nature of poetry. / F.O.Matthiessen. – London: Oxford University Press, – 1969. – p.52

birinci yarım fəslində (“*T.S.Eliotun yaradıcılığında ekzistensial problemlər*”) qəhrəmanların daxili təlatümləri, mənəvi sarsıntıları, günahkar başlanğıc kimi mövzular əks olunur. Bu bədii nümunələrdə həyat və ölüm kimi məsələlər geniş şəkildə müzakirə edilir. Olum və ölüm məfhumları təzad təşkil etsələr də, biri digərinə çevrilə və ya hər ikisi eyni vaxtda mövcud ola bilər. T.Eliot mövcudluq məsələsinə tamamilə başqa aspektdən yanaşırdı. Şairin yaratdığı insan modeli canından bezmiş, hər kəsə yadlaşmış və ümitsizdir. Onlar obyektiv reallıqdan uzaqlaşaraq subyektiv dünyaduyumuna üstünlük verir, şəxsi problemləri, qarşılaşdıqları haqsızlıqları kənar müdaxilə olmadan özləri həll etmək istəsələr də bacarmırlar. Sözügedən yarım fəsilə “Küləkli gecədə rapsodiya”, “Prelüdiya”, “Gerontion” kimi bədii nümunələrin timsalında köklü ekzistensial məsələlərə toxunulub.

T.Eliotun erkən yaradıcılıq illərinə təsadüf edən “Küləkli gecədə rapsodiya” şeiri ekzistensialist fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeirin yazılması 1915-ci ildə Avropa cəmiyyətinin böhran vəziyyətinə təsadüf edir. Hadisələr küləkli qış gecəsi saat 12-də baş verir. Hadisəni nəql edən şəxs tərək edilib və küçə boyu səssiz-səmirsiz hərəkət edərək düşüncələrə qərq olub. Yol boyu o, küçədəki lampaların müşayiəti ilə addımlayaraq onlarla söhbət edir və xəyalında qeyri-mütəşəkkil və dumanlı təsəvvürlər oyadır. “Prelüdiya” Tomas Eliotun toplum haqqında görüşlərini bəhərsiz torpaq kimi təqdim etdiyi məşhur şeirlərindən biridir. 1917-ci ildə qələmə alınan bu nümunədə şair şəhər həyatının təsvirini konkret nəsnelər və təsvirlər vasitəsilə verərək metaforik olaraq yaşadığı cəmiyyəti ifşa edir. Şeirdə mənəviyyatı deqradasiyaya uğramış və viran olmuş bir toplumun bihudə yerə israf etdiyi gündəlik həyatından bəhs olunur. “Prelüdiya” müasir sənaye həyatının mənasızlığını ifşa edən bir sənət nümunəsidir. Bu, eyni zamanda, boz şəhərin ümitsizliyini, ruh düşkünlüyünü, yeksənəkliyini əks etdirən nəğmə hesab oluna bilər.

“C.Alfred Prufrokun sevgi nəğmələri” şeirində Prufrok oxucuları şəhər boyu səfərə çıxmağa dəvət edir. T.Eliotun şeiri yazması gənc yaşlarına təsadüf etməsinə baxmayaraq əsas qəhrəman Prufroku keçəl və ortayaşlı obraz kimi təqdim edir. T.Eliot bununla

baş qəhrəmanının şairin özü olması fikrini inkar edir. Şeir dramatik monoloq üslubundadır. Bu nümunədə Prufrok qərarlılıq baxımından Hamlet ilə eyniləşdirilir. Prufrok saxta qəhrəmandır, hətta “mən” sözünün işlədilməməsi (*Am an attendant lord*)¹⁵ onun eqodan məhrum olmasını şəhadət verir. Yeganə iflic vəziyyətində olmayan isə vaxtdır. Prufrok yaşa dolması, saçının tökülməsini qabardaraq özünün gücsüzlüyünü, çirkinliyini və yararsızlığını ön plana gətirir, o, alt-üst olduğu cəmiyyətdə sıxılır və monoton həyat keçirir. Qəhrəmanın əsas problemlərindən biri ünsiyyət çatışmazlığıdır. O, əsər boyu öz səsini, sualını digər şəxslərə çatdırmaqda çətinlik çəkir, nəticədə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Ünsiyyət yoxluğu fərdin birbaşa təcrid olması, tənhalıq hissi və yadlaşması ilə əlaqədardır.

“Gerontion” 1920-ci ildə nəşr edilib. Həyatının əksər hissəsini yaşayan qoca Birinci dünya müharibəsinə şahidlik edir. Burada şair qoca kişinin həyat haqqında təəssüratlarını, mənəvi kamillikdən uzaq düşmüş Qərb sivilizasiyasının təsvirini verir. Qocanın yaşadığı cəmiyyət materialistdir, pulu və dünyəvi dəyərləri mənəviyyatdan üstün tutur. O, hər kəsdən uzaqlaşmış, özünü insanlardan təcrid edərək yadlaşmışdır. Onun əsas uğursuzluğunun səbəbi mübarizə apara bilməməsindədir. Daxilən çürük sivilizasiyada yaşayan Gerontion nəinki itirilmiş mental dəyərləri bərpa edə bilmir, həmçinin özü maddiyyatın hökmranlıq etdiyi dövrdə pulun əsirinə çevrilir. Şeirdə təsvir olunan qadın analıq, həyat yoldaşı vəzifələrini icra edə bilmir, sırası evdar xanım kimi robotlaşmış insanı təcəssüm edir. Sevim Kantarcıoğlu qeyd edir: *“Onun üçün tarix labirint kimidir, onun hər döngəsi, hər dəhlizi hiyləgərliklə qurulmuşdur. Hiyləgərlik zəkanın pis formada istifadəsidir və ya inancsız bilginin açarıdır.”*¹⁶

Dissertasiya işinin II fəslinin ikinci yarım-fəslində (*“Sənətkarın qadınlara münasibətinin təkamülü: şeytandan mələyə doğru”*) Tomas Eliotun erkən dövr pöeziyasında qadınlara olan mənfi münasibətinin yaradıcılığının növbəti pillələrində müsbətə doğru

---

¹⁵ Eliot, T.S. The Complete poems and plays: 1909-1962. / T.S.Eliot. – New York: Harcourt Brace and Company, – 1963. – p.7

¹⁶ Sevim, Kantarcıoğlu. T.S.Eliotun şiirlerinde insanın kendisini gerçekleştirme teması. / Sevim, Kantarcıoğlu. – Ankara, – 1981. – s.43

dəyişməsi tendensiyası tədqiq edilir. T.Eliotun əsərlərində qadın ikili həyat tərzini sürür: onlar ədəblilik və bayağılıq pərdəsi altında gizlənən, zahirən mədəni, daxilən mənəvi kasadlıq keçirən varlıqlardır. “Qadın portreti” və “Yelena xala” şeirlərində qadınlar aristokrat təbəqəyə, yüksək intellektual zəkaya malik olmalarına baxmayaraq dərin mənəvi böhran keçirir, mənən kasadlaşdırırlar. Onlar fiziki şəkildə mövcud olsalar belə, ruhən ölmüş, həyatda bütün zövq və istəkləri məhv olmuş qadın obrazlarıdır. Qadın obrazının, onun daxili təlatümlərinin, tənhalığının təsvir olunduğu əsərlərdən biri “Qadın portreti”dir. Şeirdə gənc oğlanın bir il boyunca yaşlı bir qadını ziyarəti nəql edilir. N.Tivari şeirdəki yaşlı qadın obrazının xanım Moffat olduğunu iddia edir: “*Xanım Ədelayn Moffat- şeirin qəhrəmanı, Bostonda hökumət evinin arxasında yaşayan və seçmə Harvard tələbələrini çay qonaqlığına çağıran qadın idi.*”¹⁷ Eliot xanım Moffatı bir neçə dəfə ziyarət edib və 1814-cü ildə ondan milad təbrikini alıb.

“Barsız Torpaq”, “Svini bülüllər arasında”, “Svini Erekt” kimi bədii nümunələrdə qadınlar şeytani, dayaz varlıqlar olaraq təəssüm edilir. “Svini bülüllər arasında”, “Svini Erekt” şeirlərdə Svinin yüngül əxlaqlı qadınlar ilə münasibəti əxlaqi çərçivələrdən kənarıdır. “Barsız Torpaq” poemasında həm aristokrat, həm də nisbətən aşağı təbəqəyə mənsub qadınların bədbəxt, sevgisiz, qayğılı, ümitsiz həyatları əks olunur. Onlar həyatda yaşamaq arzusunu itirir, durğun, hiss-həyəcansız həyat tərzini sürürlər. Qadın-kişi münasibətinə toxunan H.Blum poemanı təhlil edərkən durğuların mexaniki, hissiyyatsız səciyyə daşdığı üçün təəssüflənir: “*They are apathetic: both morally and emotionally-human machines.*”¹⁸ “*Onlar həm hissi həm mənəvi olaraq laqeyd insan cildində olanlardır.*”

T.Eliotun etiqad dəyişikliyi səbəbindən qadın obrazlarının təqdimatı böyük transformasiyaya uğradı. Onlar zamanla bərabərliyin, birliyin, səxavətin rəmzi hesab olunur. “Barsız torpaq” poemasından sonra o, qadınları şirnikləşdirici, təhlükəli varlıqlar

---

¹⁷ Nidhi, Tiwari. Imagery and Symbolism in T.S.Eliot's Poetry. /Tiwari Nidhi. – New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors, – 2001. – p.202

¹⁸ Bloom, Harold. T.S.Eliot. / Harold Bloom. – Broomall, PA: Chelsea House Publishers, – 1999. – p.142

kimi deyil, daha mərhəmətli, şəfalı əllərə sahib, nurlu insanlar qismində poeziyasında canlandırırdı. “Gerontion”, “Barsız torpaq”, “İçiboş adamlar” kimi əsərlərdə qadınlar müsbət və mənfi çalarlarda təqdim edilsə də, “Kül çərşənbəsi” və ondan sonra qələmə alınan poetik nümunələrdə xanımlar yalnız müsbət qəhrəman obrazlarında çıxış edir. “La Figlia Che Piange” şeirində işıqlı kölgədə Həvva və bakirə Məryəm kimi təmsil olunur. L.Gordon “Tomas Eliot və qeyri-mükəmməl həyat”¹⁹ adlı tədqiqatında şeirdəki qadın obrazının sənətkarın 1912-ci ildə tanış olduğu və poeziyasında əbədiləşdirmək istədiyi Emili Heyl olduğunu əsaslandırır. Metyu Qeri “Tomas Eliotun La Figlia Che Piange şeirində ana-oğul sevgisi”²⁰ adlı məqaləsində Lakanın nəzəriyyəsini rəhbər tutaraq əsaslandırır ki, əsərin əsasını təşkil edən sevgililərin ayrılığı, vüsal həsrəti mövzusunun əslində birbaşa ana və oğulun bir-birinə bəslədiyi dərin ambivalent duyğuları ilə əlaqəlidir. “Kül çərşənbəsi” poemasında sənətkar qadını müqəddəs Məryəm kimi ilahiləşdirərək ona yüksək dəyər verir. Burada qadın iki: maddi və mənəvi dünya arasında körpü rolunu oynayır. Məryəm ana ilə müqayisə olunsa da, o, həmçinin müxtəlif hiss və emosiyalara malik dünyəvi varlıqdır və maddi aləmə məxsusdur. H.E.Knapın fikrincə bədii nümunədəki qadın Danteni cənnətə müşayiət edən Beatriçedir.²¹ Tədqiqatçı Seymour Cons²² qadın surətinin Vivyen olduğu və növbəti nəşrlərdə onun adının başlıqdan çıxarıldığını iddia edir. Qadın dünyəvi və səmavi eşqi özündə birləşdirir. Beləliklə, T.Eliotun qadınlıq təsəvvürü mənfidən müsbətə doğru dəyişikliyə uğradı. Şeirlərində günahkar (kişi) qadına düşdüyü çətin vəziyyətdən, törətdiyi günahlardan azad olmaq üçün dua edir.

---

¹⁹ Gordon, Lyndall. T.S.Eliot: An Imperfect Life. / L.Gordon. – New York: Norton, – 2000. – p.82

²⁰ Geary, M. ‘Unkind and cruel, to deceive your Son // In borrow’d Shapes, and his Embrace to shun’: Mother-son love in T.S.Eliot’s ‘La Figlia Che Piange’. England, Studies in the Maternal, – 2015. No 7(1), – p.2.

²¹ Hay, E.K. T.S.Eliot’s negative way. / E.K.Hay. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, – 1982. – p.92-93

²² Seymour-Jones, Carole. Painted shadow: the life of Vivienne Eliot, first wife of T.S.Eliot, and the long-suppressed truth about her influence on his genius. / Carole Seymour-Jones. – New York: Nan A. Talese/Doubleday, – 2002. – p. 4.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin üçüncü yarımfəslə *“T.Eliotun poeziyasında xristianlığın təcəssüm xüsusiyyətləri”* adlanır. T.Eliotun poeziyasına xristianlıq elementləri daxil olmaqla onun dünyagörüşü, obrazlara münasibəti tamamilə fərqləndi. Əgər “Barsız torpaq” poemasında balıqçı kral, Müqəddəs Qraal, buddist, hindu və atəşpərəstlik təlimindən sitatlar gətirilirdisə, digər poemalarında T.Eliot xristian obrazlarına müraciət etməyə başladı. Bu özünü “İçiboş adamlar”, “Meqinin səyahəti” poemalarında göstərdi. Onun xristian inamı və düşüncəsi “Kül çərşənbəsi” poemasının 1930-cu ildə çap olunmasından sonrakı şeirlərində daha parlaq ifadə olundu. Bundan sonra filosof şairin həqiqət axtarışlarına uzun səfəri başladı və onun anlamında inamın kəşfi məhz xristianlıqdan başlayır.

I Dünya müharibəsindən sonrakı Avropa, T.Eliotun mənfəi münasibət bəslədiyi Versal sülh müqaviləsi, etiqad dəyişikliyi, şəxsi həyatında Vivyenlə uğursuz evliliyi²³ 1925-ci ildə “İçiboş adamlar” poemasının yazılmasına zəmin yaratdı. Məhz bu səbəblərdən ümitsizlik, qəmginlik, məyusluq əsərin ümumi ruhunu təcəssüm etdirir. Modernist ədəbiyyat nümunəsi kimi “İçiboş adamlar”da fraqmentarlıq, simvolika, alluziya, təkrarlardan geniş istifadə olunur. Gözlər, kölgə, ölümlərin digər səltənəti, ölümlərin xəyal etdiyi səltənət, sönən ulduz, toranlıq əsərdə istifadə olunan əsas simvollardır. Poemada aparıcı mövzu mənəviyyatla əlaqədardır, bu səbəbdən əsər etiqad, inam səyahəti kimi qiymətləndirilə bilər, çünki burada əsas süjet xəttini inamsız yaşayan insanların faciəvi, mənəviyyatca ölü vəziyyəti təşkil edir. Nəhayətsizliyə qovuşmaq üçün iki yol vardır və bu seçim sənətin kim olduğundan asılıdır. Ya biz güclü və imanlı kimi “dolu” varlıqlarıq, ya da etiqadı zəif, etibarsız “boş” insanlarıq. Birincilər öz əməllərinə görə xəyal olunan krallığa, ikincilər ölümlərin digər səltənətinə üz tutacaq. Xeyrixah təmsilçilər (gözlər) məlun insanları qorxudur və həqiqətin gözünə dik baxmaqdan çəkindirir. Bu cür boş, bihudə keçən həyat çox uzun, keşməkeşli və iztirablıdır.

“Meqinin səyahəti” 1927-ci ildə yazılmış Ariel şeirlərindən birincisidir. Şeirdə üç müdrik münəccimin İsanın doğulduğu məkana ziyarət etməsi isə İncilin Məttə 2:9-11 hissəsində təsvir olunub:

---

²³ Gordon, Lyndall. T.S.Eliot: An Imperfect Life. / L.Gordon. – New York: Norton, – 2000. – p.196

“Onlar hökmdarın sözünü dinləyib yola düşdülər. Onların şərqdə gördükləri ulduz qabaqlarında gedirdi və körpənin olduğu yerə gələrək həmin yerin üzərində durdu. Onlar da ulduzu gördükləri zaman çox böyük sevinclə şadlandılar. Evə girib anası Məryəm ilə körpəni gördülər və yerə sərilib səcdə qıldılar. Sərvətlərini açaraq ona hədiyyələr - qızıl, buxur və mirra təqdim etdilər.”²⁴ Havanın şaxtalığı, qış ayları Dekabrın 25-inə, İsanın doğum gününə işarə edir. Bu çətin zamanda onların daxilində mələklə şeytan çarpışaraq birincinin qələbəsi ilə başa çatır. Əzab, ölüm və dirçəliş şeirin əsas mövzusu təşkil edir. Fiziki əzablara səyyahların səfəri, dəvələrin yorularaq uzun məsafəni qət etməsindən imtina, Məryəmin İsanın dünyaya gətirdiyi andakı dözülməz ağrıları aiddir. Mənəvi və psixoloji ağrılar ruhun dinə, mənəviyyata tabe olmaması ilə əlaqədar yaranır. “Ariel şeirləri”nə daxil olan “Simeon haqqında nəğmə”, “Animula”, “Marina”, “Şam ağacının əkilməsi” xristianlıqdan bəhs edir.

“Kül çərşənbəsi” poemasında yeni əqidə sahibi ötəri, keçici olanlara arxa çevirərək üzünü əbədi mövcudluğa tutur. Xristianlıqda IV əsrdən Provaslav kilsəsi Pasxadan əvvəlki qırx günü Böyük Pəhriz adlandırır və bu Məttə 4:2 qeyd edildiyi kimi İsa Məsihin səhrada oruc tutması ilə əlaqədardır.²⁵ Bazar günləri xaric olmaqla Böyük Pəhriz Kül çərşənbəsi ilə başlayır və Pasxanın sonuncu bazar gününə qədər davam edir. Bədii nümunə kəlamlar ilə zəngin gündəlik formasındadır, lakin bu günlük tək bir insana deyil, bütöv bəşəriyyətə şamil olunur. Poemanın ilk sətirlərində təkrarlanan “dönüş”, “çevrilmə” sözləri əsərin əsas mövzusu təşkil edir və bildirilir ki, dönüş qərarı çox çətin və mürəkkəb iki mənanı ifadə edir.

Dissertasiya işinin III fəslə **“Dörd kvartet” poemasında zaman, həyat, ölüm, əbədilik məsələləri** adlanır. Tomas Eliot ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına doğru aparın şah əsəri “Dörd kvartet” poemasını 1936-1942 illərdə qələmə almışdır. Əsər Dörd poemadan (“Yanmış Norton”, “İst Koker”, “Quru xilaskarlar”, “Balaca Qiddinq”) və hər poema beş hissədən ibarətdir. Qeyd edək ki, yuxarıda sadaladığımız hissələr əvvəlcə ayrıca poema kimi nəşr

²⁴ İncil. Əhdi-Cədid. / – Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, – 1996. – s.13

²⁵ İncil. Əhdi-Cədid. / – Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, – 1996. – s.14

etdirilib. Onların hər biri zamanın (keçmiş, indiki, gələcək) təbiətini müxtəlif - dini, tarixi tərəfdən açıqlayır, burada həmçinin, müasir zamanın insana təsiri məsələləri araşdırılır. Poemanın hər bir bölməsi klassik elementlər: hava, torpaq, su, odla assosiasiya olunur. “Dörd kvartet”də poemaların hər biri müəllifin tarix, zaman, şəxsiyyət və mənəviyyətlə bağlı düşüncələri üzərində qurulmuşdur.

III fəslin birinci yarımfəslində (“*Yandırılmış Norton*” *poemasında zaman problemi*”) keçmiş və indiki zamanı gələcək zaman daxilində qavrayan T.Eliot bununla tale anlayışını irəli sürür. “Yandırılmış Norton” poeması Qloçesterdə viran qalmış evə uyğun adlandırılmış və 1936-cı ildə nəşr olunmuşdur. Poemanın əsas mövzusunun zamanın təbiəti və qurtuluş yolları təşkil edir. Eliot insanları indiki zamana diqqət etməyə çağırır və inandırır ki, ümumbəşəri nizam mövcuddur. İnsan özü isə ölümlü varlıqdır və hər keçmiş zaman onun ömründən gedən andır. Keçmiş haqqında yorucu düşüncələr beyində, yaddaşda addım səsləri kimi guruldayaraq vaxtında düzgün yolu seçmədiyimizi xatırladır. Yalnız vaxtın özünəməxsusluğunu və bəşəri nizamı anlayandan sonra insan övladı tanrını tanıyaraq xilasa nail olacaq. Piter Akroyd “Yandırılmış Norton” poemasını həm dini, həm də fəlsəfi əsər kimi dəyərləndirir. “*Burnt Norton as a result been described as a religious and philosophical poem.*”²⁶

Poemanın fəlsəfi qatı müqəddəs Avqustinin “Tövbələr”²⁷ adlı kitabında irəli sürülən ideyalar ilə bağlıdır. Belə ki, burada indiki zamanın əhəmiyyəti önə çəkilir, çünki keçmiş artıq bitib və dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Gələcək zamanda baş verəcək hadisələr isə müəyyən deyil. Bu baxımdan dünyanı və özünü dərk etməyin yeganə yolu indiki zamanda yaşayaraq ali varlığa itaət göstərməkdir. London metrosunda təsvir edilən insanlar mənəvi kasadlıq içərisindədir, çünki onlar üçün qanunauyğunluq, allaha inam yoxdur. Yalnız tanrı zamansızdır, bütün yerlərdə və zamanlarda vəqə ola bilər. 1934-cü il payız fəslində T.Eliot ingilis kəndində türk

---

²⁶ Ackroyd, Peter. T.S.Eliot: A Life. / Peter Ackroyd. – New York: Simon and Schuster, – 1984. – p.230

²⁷ Augustine, Saint. Bishop of Hippo. Confessions. / Saint Augustine. – New York: Fathers of the Church, Inc., – 1953. – p.481

edilmiş bir ev haqqında məlumat toplayarkən aydın olur ki, həmin ərazi yerli sakinlər tərəfindən yandırılmış Norton adlandırılır; mülk öz sahibi Keyt tərəfindən yandırılaraq külə döndərilən malikanənin yerində inşa edilmişdir. Vaxtilə gül-çiçəklə örtülmüş ərazi indi sakinsiz və boşdur. Dini nöqtəyi-nəzərdən bağ ölümə məhkum məxluqlara qadağan edilmiş, əlçatmaz firavanlıq və sülh məkanı cənnətə istinad edir. Növbəti sətirlərdə bütövlükdə güllü bağ deyil, qızılıgül ləçəklərinin töküldüyü güldən təsvir edilir. Şairin əsas məqsədi həqiqi olanın heç bir nəsnə ilə əvəz edilə bilməməsini vurğulamaqdır. Dibçək heç zaman bağı əvəz edə bilmədiyi kimi, mənəvi dinclik dünyanın bizə təlqin etdiyi xoşbəxtliklə müqayisəedilməzdir. Poemanın ana xəttini insanların hələ də ilkin günahlardan təsirlənməsi, xeyir və şər qüvvələri ayırd edə bilməməsi, günahların bağışlanması üçün ali həqiqətə boyun əyməsi kimi fikirlər təşkil edir. Bu yoldan çıxış yolu kimi Adəm övladları zamanla məhdudlaşdırılmış dünyanı anlamalı və daxilə doğru səyahət etməlidirlər.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci yarım fəslində (***“İst Koker” poemasında əbədlilik anlayışı***) insanın təbii nizamda yeri, dirçəliş, xristianlıq düşüncələrinin təcəssümü, müharibə kimi mövzulardan bəhs olunur. “İst Koker” T.Eliotdan sonra aforizmə çevrilən “Mənim başlanğıcım mənim sonumdur” (In my beginning is my end)²⁸ cümləsi ilə başlayır. İst-Koker İngiltərədə T.Eliotun əcdadlarının məskunlaşdığı kiçik kəndin adıdır və şairin ölümündən sonra cəsədinin külü saxlanılan məkandır. Poemada səslənən bu ifadələr Şotlandiya kraliçası Mariya Stüartın ifadə etdiyi şüarın inversiya şəklində təqdimatıdır. H.Qarnder yazır: *“It opens with a translation and inversion of Mary Stuart’s motto “En ma fin est mon commencement” reverting to it in its original form at the close.”*²⁹ *“Bu Mariya Stüartın “Mənim sonum mənim başlanğıcımdır” şüarının tərcüməsi və inversiyası ilə başlayır və sonuncu hissədə orijinal formadakı kimi işlənir.”*

---

²⁸ Eliot, T.S. The Complete poems and plays: 1909-1962. / T.S.Eliot. – New York: Harcourt Brace and Company, – 1963. – p.182

²⁹ Gardner, Helen. The composition of Four quartets. / Helen Gardner. – New York: Oxford University Press, – 1978. – p. 42

Şair anlayır ki, müəyyən zaman kəsiyində, təbiət qanunlarına əsasən hər şey: insanlar, onların qurduğu binalar müvəqqətidir, yaranış isə məhvə məhkumdur. Artıq saf, təmiz məhəbbət, gözəl hisslər ötüb-keçən həyata məxsusdur. Gənclərin od üzərindən atlanması T.Eliotun yüksək dəyər verdiyi italyan İntibah şairi Dantenin “İlahi komediya”³⁰ əsərindəki cəhənnəm bölməsində olduğu kimi pis əməllərdən, şər qüvvələrdən xilas, dövrə şəklinə rəqs intəhasızlığı simvolizə edir. Keçmiş zamanlarda insanlar birgə qərarlar verməklə yanaşı, dinə, rituallara, təbiətə bağlı idi. Müasir dünyadakı nizamsızlıqdan azacıq uzaqlaşmaq məqsədilə şair kilsədə insanlarla birgə Allaha dua edir və bu ritual ona keçmişə, ilahi qüvvəyə yaxınlaşmaqda köməklik göstərir. Bizdən xeyli əvvəl yaşayan qədim insanlar zamanı, fəsilləri havanın dəyişməsi ilə müşahidə edər və zəruri tədbirlər görərdi. Texnoloji inkişaf ilə əlaqəli biz təbiətdən ayrı düşmüşük. Unudulmamalıdır ki, təbiətdən yaranan varlıq ona geri dönməlidir, çünki bu, təbii nizamın əsas qanunlarından biridir. Ən vacib amil sakit qalmaqla hərəkətliliyin fəlsəfəsini anlamaqdır. Belə ki, daxilimizdə mənəvi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yenə də bizə verilən vaxt boyunca yaşamağa davam edə bilərik. Fiziki sabitlik və daxili dəyişiklik anlayışları sükunətdə hərəkət məntiqini aydınlaşdırır. Poema “Sonum başlanğıcımdır” misraları ilə sona yetir. Həyatımızın hər anı başlanğıc və sondan ibarətdir. Əgər müasir mənəvi xəstəliyimizə çarə tapa bilsək və neqativ düşüncələrə son deyə bilsək, həyatın gözəlliyini və vacibliyini anlamaq üçün yeni səyahətə başlaya bilərik.

Beləliklə, “İst Koker” poeması müharibə dövrü İngiltərəsini, orada yaşayan insanları tarixi nümunələr və dini mətnlər vasitəsilə təsvir edir. Poemanın ilk iki hissəsində intibah və müasir dünya tarixi haqqında müəyyən məlumatlar verilir. Üçüncü hissədə müasir dövrdəki qaranlıq mənzərə daxili qaranlıq aləm ilə eyniləşdirilir. Dördüncü hissədə insanlar mənəvi əzab içərisində təsvir edilir. Qurtuluş yolu daxili dünyaya sığınmaq və İsa vasitəsi ilə Allaha tanımaqdır. Sonuncu bölmədə şair təvəzökarlıq, qətiyyətlilik kimi müsbət keyfiyyətlərin vacibliyini diqqət mərkəzinə çatdırır.

---

³⁰ Dante, A. İlahi komediya. /A.Dante. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s.17

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarım fəslə "Quru xilaskarlar" poemasında həyat və ölüm məfhumlarının təhlili" adlanır. "Quru xilaskarlar" T.Eliotun "Dörd Kvartet" poemasına daxil olan üçüncü əsəridir. Epiqrafda qeyd edilir ki, "dry salvages" şairin uşaqlıq illərini keçirdiyi Massaçusets ştatının şimal-şərq körfəzində gəmilərə yol göstərmək üçün mayak qoyulmuş kiçik adalar qrupudur. Bu mənada poema digər bölmələrə nisbətən daha çox avtobioqrafik səciyyə daşıyır. H.Qardner "Dörd kvartetin quruluşu"³¹ adlı kitabında həmin poemada təsvir edilən ərazinin şairin həyatında önəmli rol oynadığı haqqında məlumat verir.

T.Eliot poemanın əvvəlində suyun təsviri ilə ulu tanrını eyniləşdirir. Burada çay və dəniz mərkəzi fiqurlar kimi çıxış edir. Onun fikrincə, bəşəriyyət texnoloji inkişaf nəticəsində geri addımlayır və keçmiş ənənələrdən uzaq düşür. T.Eliot görə, hər bir insanın daxilində bütün bəşər nəsli ilə bağlılıq mövcuddur. Bizim hər birimiz zaman ilə məhdudlaşdırılmış olsaq da, xilas yolu mümkündür. Mənəvi aləmin zənginliyi üçün İsa peyğəmbərin bizə aşladığı yol ilə getməli və əbədiyyətə qovuşmalıyıq. İlk insan Adəmin günahı bəşər nəslinə təsir etmişdir, buna görə də onlar daimi səhv hərəkətləri təkrarlayaraq zülmət aləmə daxil olur. Xristianlıq ilə yanaşı sənətkar Krişnadan³² və onun şagirdindən sitat gətirir. Krişna ölümün qaçılmaz olması haqqında fikirlər irəli sürür və vurğulayır ki, insanlar ilahi sevgi vasitəsilə vaxt məhdudiyyətindən və öz eqosundan azad ola bilər. Müqəddəs aləmi dərk etməyin yolu dua etmək və müqəddəs ruha inanmaqdır. Bakirə Məryəmə edilən dualar insanlara keşməkeşli, uzun yolda köməklik, həqiqətin dərk etmək üçün yol göstərilməsi səciyyəsi daşıyır.

"Gələcək gələcəksizdir"³³ fikrini səsləndirən şair vurğulayır ki, gələcək haqqında planlar qurmaq əbəsdir, çünki ölümü dəf edəcək qüvvə ölümlü varlıqlarda ola bilməz. "Quru xilaskarlar" poemasında insanların surətlə keçən ömür yolunda əzab-əziyyətləri, iztirabları,

---

³¹ Gardner, Helen. The composition of Four quartets. / Helen Gardner. – New York: Oxford University Press, – 1978. – p.50

³² Mahabbarata. Bhagavad Gita. / – Bakı: YYSQ, – 2016. – s.14

³³ Eliot, T.S. The Complete poems and plays: 1909-1962. / T.S.Eliot. – New York: Harcourt Brace and Company, – 1963. – p.192

ölümün labüdlüyü kimi məsələlərə toxunulur. Elm, texnologiyanın yeniliklərindən istifadə edərək insanlar özlərinə yeni tanrı yaradır və onun vasitəsilə qurtuluş yolu axtarır və səhv yola doğru hərəkət edir. Bu baxımdan bəşər nəsli zamana başqa aspektdən yanaşmalı, onun məşəqqətindən iman ilə, Allaha inam ilə, ruhi gerçəkliyi tanımaqla azad ola bilər. Poemada T.Eliot müasir dünyaya qarşı əks mövqedədir və materializmi yeni tanrı kimi qəbul edənləri günahlandıraraq onları vəhşilər ilə eyniləşdirir.

Dissertasiyanın III fəslinin dördüncü yarımfəsli **“Balaca Qiddinq” poemasında fəlsəfi düşüncələrin poetik əksi**” adlanır. Kvartetin sonuncu poeması “Balaca Qiddinq” zaman, bəşəriyyət, xilas kimi mövzuları əhatə edir. Poemanın nəşri II Dünya müharibəsi zamanı Böyük Britaniya ərazisinin hava hücumuna məruz qalması və T.Eliotun səhhətinin ağırlaşması ilə əlaqədar bir il gecikdirildi və 1942-ci ilin sentyabrında çap olundu. Poemada təsvir edilən atəş təmizlənmə, saflaşmanı ifadə edir. Balaca Qiddinq XVII əsrdə əsası qoyulan və İngiltərədə vətəndaş müharibəsi zamanı məhv edilən kiçik anqlıkan icmasının adı ilə bağlıdır. Şairin fikrincə, tanrıdan imtina, mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmaq bəşəriyyəti müharibə kimi dərin uçuruma və ciddi fəlakətlərə sürükləyir. Birinci hissə qış mövsümündə yazın özünəməxsusluğunun təsviri ilə başlayır. Şairin təsvir etdiyi yaz “Barsız torpaq” poemasından fərqli olaraq dirçəliş vəd edir. Şair anlayır ki, ətraf aləmin soyuqluğuna baxmayaraq qəlbini isidən və mülayimləşdirən izahedilməz bir qüvvə mövcuddur. İnsanlar mənəvi aləmin dərinliyində hər zaman yaz və yay aylarının hökm sürməsinə, bitməyən xoşbəxtliyin təsəvvürlərini xəyal aləmində canlandırırsalar da, soyuq mövsümün də öz vədəsi yetişir. Əgər biz şairin izah etdiyi mənəviyyət yolu ilə yolumuza davam etsək, bütün dünyanın işığa qərq olunmasına şahidlik edərək. Qış aylarında yaz bizə ideal həyata ötəri nəzər keçirməkdə yardımçıdır. Həyatın anlamını və məqsədini dərk etmək çətindir, çünki amala çatdıqdan sonra insan digər arzuların reallaşmasına can atır. İngiltərənin bombalandığı şəraitdə poemasını qələmə alan şair, fəlakət və iztirabın nə zaman sona yetəcəyindən narahatdır. Qurtuluş üçün yeganə yol ölüm haqqında dərin düşüncələr və ali varlıq qarşısında heçsizliyi anlamaqdır. *“Here Eliot is a prophet warning*

the civilization he respects and would perpetuate, warning it of the doom that shall surely come unless its people turn and repent, surrendering their prideful lives to the doings of God's will and to the promotion of love and peace."³⁴ – “Burada Eliot peyğəmbərcəsinə rəğbət bəslədiyi, əbədiləşəcəyinə inandığı sivilisasiyanı xəbərdarlıq edir ki, insanlar qürur duyduqları həyatlarını Allahın iradəsinə təslim etməyincə, tövbə edərək və dönərək sevgi və sülhün vüsət almasına yardım etməyincə məhşər ayağına çəkiləcəkdir.”

Şairin fikrincə, hər son yeni başlanğıcın əsasını qoyur və dünya bu axınla hərəkət edir. Digər sözlə ifadə etsək, uğurlu sivilisasiyanın qurulması üçün mütləq əvvəlkinə süquta yetirmək lazımdır. İki dünya müharibələrinin səbəbkarı indiki cəmiyyət kökündən dəyişərək daha sağlam, dostluq və barışığa xidmət edən topluqla əvəz edilərsə, bizi daha xoşbəxt gələcək gözləyər. Hər hansı bir cümlənin daha səlissə və ifadəli olması üçün sözlərin əhəmiyyəti nə qədər yüksəkdirsə, bəşəriyyəti təşkil edən insanların əl-ələ verərək xoşbəxt və dinc yaşamağı çox vacibdir. Bir gün doğulan müəyyən zamandan sonra müxtəlif formalarla ölümə məhkumdur. İnsan qəlbinin dərinliyində anlayır ki, o, ölümlü varlıqdır. Ona görə də ona ilahi tərəfindən verilən zamanın qədrini bilməli, ilahi qüvvəyə sitayiş etməklə öz mənindən xilas olmalı, bədnəyyət hərəkətlərə yol verməməlidir.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş qənaətlər elmi şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. T.S.Eliot modernizm cərəyanının geniş yayılmasında xüsusi rol oynayıb. Onun istifadə etdiyi “Şüur axını” texnikası qəhrəmanların mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxartmağa yardım edir.

2. T.Eliot poeziyasının əksər hissəsi dramatik monoloq üslubundadır. Burada təhkiyəçi digər insana müraciət edərək özünü passiv iştirakçı qismində təqdim edir.

3. Şairin poeziyasında xiazmdan (tərs paralelizmədən) geniş istifadə olunur. “Mənim başlanğıcım mənim sonumdur», “Yeganə sağlamlığımız xəstəlikdir”, “İsinmək üçün donmalıyam” ifadələri “İst Koker” poemasında, “Gələcək gələcəksizdir”, “Yuxarı gedən yol

---

³⁴ Booty, John E. *Meditating on Four quartets.* / Hohn E. Booty. – Cambridge, MA: Cowley Publications, – 1983. – p.50

aşağı gedən yolun eynisidir, irəliyə yol geriyyə dönən yoldur.” cümlələrinə “Quru xilaskarlar” rast gəlinir.

4. T.Eliot şeirlərində bütöv dünyaduyumunun pozulması əsasında sinekdoxanın istifadəsinə geniş yer ayırır. İnsanlar bütöv şəkildə deyil, ayrı-ayrı bədən üzvləri: göz, əl, ayaq formasında təsvir edilir.

5. Mifik obrazlar şairin poeziyasında mifoloji-genetik yaddaşa nüfuz etməsində əsas vasitədir. Bununla o, antik mətnləri “müasirləşdirərək” oxucunun diqqətinə çatdırır. T.Eliotun fikrincə, miflərin dövrün reallıqları ilə birbaşa əlaqəsi vardır.

6. Xristian dini etiqaad dəyişikliyi T.S.Eliot yaradıcılığının istiqamətini dəyişdirən ən əsas amillərdən biridir. Şair müasiri olduğu cəmiyyətdə xilas yolunu Allah ilə birləşməkdə və ona inanmaqda görürdü. Sənətkar poeziyasında Bibliyadan iqtibas edilmiş nümunələr vasitəsilə bəşər nəsli Tanrının buyurduğu cığır ilə irəliləməyini tövsiyə edirdi.

7. T.S.Eliot yaradıcılığını dərk etməyi çətinləşdirən məqamlardan biri müxtəlif əsərlərdən gətirilən sitatlar və onların şeirlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Sənətkar metafizik şairlərin əsərlərinə, antik ədəbi nümunələrinə müraciət edərək poeziyasında çoxçalarlılıq yaradır.

8. Simvolistika T.Eliotun bədii manerasının xarakterik özəlliyidir. Şairin istifadə etdiyi rəmzlər poetik nümunələrin ideyasının, mövzusunun, obrazlarının təqdimində əvəzsiz rola malikdir.

9. Şairin yaradıcılığında ad və epiqraflar bədii mətn haqqında ilkin fikrin formalaşmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Sənətkar adların və epiqrafların seçilməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu səbəbdən onun əsərləri üslubi baxımdan olduqca rəngarəngdir.

10. Filosof şairin toxunduğu ekzistensial problemlər bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. T.Eliotun poeziyasında təsvir olunan və müharibələr səbəbindən total özgələşməyə uğrayan bəşər nəsli bu gün də mövcudluq problemləri ilə üzleşir. Bir-birlərinə yad münasibət bəsləyən insanlar yeganə çıxış yolunu daxilə sığınmaqda axtarır. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətin özünə qarşı biganəliyinə və daha ciddi fəsadlara yol açır.

11. Qadın və kişi münasibətləri olduqca soyuq mahiyyət daşıyır. Şairin ilk dövr poeziyasında qadın və kişilər arasında ünsiyyət çatışmazlığı müşahidə olunur. Onlar bəşər nəslinin təməl sütunları kimi deyil, kainata məhvedici zərbələr endirən varlıqlar qismində çıxış edir. Qadınlar yüngül həyat tərzinə meyilli, irrasional təbiətli, kişilər isə instinktlərinin əsiri simasında xarakterizə olunur.

12. Filosof şairin impersonal nəzəriyyəsinin şəxsi həyat ilə bağlılığı mövcuddur. Sənətkar bədii nümunədə şairin iştirakını inkar etsə də, onun poeziyasında bioqrafik elementlərə rast gəlinir. Təsadüfi deyil ki, o, pessimizm ruhunda yazdığı şeirləri birinci həyat yoldaşı Vivyen ilə münasibətlərinin gərginləşdiyi dövəndə yazmışdır. Eləcə də dini etiqad dəyişikliyini sənətkarın poeziyasına təsirsiz ötürməmişdir.

13. Tomas Eliotun ədəbi-nəzəri fikrin formalaşmasında rolu və ümumilikdə poeziyanın inkişafına təsiri danılmaz faktdır. Onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə gətirdiyi terminlər həm öz yaradıcılığında, həm də digər ədiblərin bədii irsində istifadə olunmuşdur.

14. T.Eliotun poeziyasında şəhər həyatının təsviri olduqca aktualdır. Personajların tərki edilmiş şəhər boyunca gəzintisi zamanı tənhalığı daha qabarıq şəkildə duyulur. Şəhər müasir dövrün tənəzzülünü əks etdirən, toplum arasında tənhalığı təcəssüm edən məkandır.

15. Keçmiş ənənəyə yeni prizmadan baxış T.Eliotun poeziyasını şərtləndirən digər amildir. O, keçmiş dini və ədəbi ənənələrə əsaslanan poeziya nümunələri yaratmışdır. Onun fikrincə, keçmiş indiki ədəbiyyatda yaşamalıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Tomas Sterns Eliotun “Barsız torpaq” poemasının poetikası // – Bakı: “Elm və təhsil”, Ədəbi Əlaqələr. IX toplu, –2015. – s. 48-53;
2. Characteristics of T.S. Eliot’s poetry // – Киев, Язык и культура, Киевский Университет имени Тараса Шевченко, – Том VI (183). – 2016. No 23, – p. 214-218;

3. T.Eliotun Avropa multikulturalizminə münasibəti // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransı, – Bakı: ADNSU, – 24-25 May, – 2016. – s. 541-543;
4. “Yandırılmış Norton” poemasında zaman və mənəviyyat anlayışlarının təhlili // – Bakı, Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2016. № 2, – s.214-218;
5. “İçiboş adamlar” poemasında mənəviyyat problemi // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı, – Qafqaz Universiteti, – 29-30 Aprel, – 2016. – s. 1206-1209;
6. “Alfred Prufrokun sevgi nəğmələri” poemasında qəhrəmanın daxili təlatümləri // – Bakı: Elm və Təhsil, Filologiya məsələləri, – 2016. № 10, – s. 339-344;
7. Modernizm haqqında ümumi anlayış // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinə dair Respublika elmi praktik konfransının materialları, – Bakı, – 5-6 May, – 2016. – s. 464-465;
8. “İst Koker” poemasında başlanğıc və son ideyalarının bədii əksi // – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – Cild 7. –2016. № 5, – s. 172-175;
9. “Kül çərşənbəsi” poemasında xristianlıq ideyalarının bədii təcəssümü // – Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev Oxuları, – 2016. № 2, – s. 158-163;
10. “Balaca Qiddinq” poemasında fəlsəfi düşüncələrin poetik əksi // – Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2016. № 4, – s. 119-122;
11. “Gerontion” şeirində qəhrəmanın özgüləşmə problemi // Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, – 05-06 May, – 2017. – s.833-834;
12. T.S.Eliot poeziyasında epigrafların rolu. // – Bakı, Bakı Mühəndislik Universiteti, Journal of Philology and Pedagogy, – 2019. № 2, – s.129-136
13. Changing Attitudes Towards Women in T.S.Eliot’s Poetry // VII International Scientific and Practical Conference “Labyrinths of Reality”. – Ukraine, – 14-15 February, – 2020. – Issue 2(7), – p.26-28;

14. The Importance of Names in T.S.Eliot's Poetry //International Journal of Innovative Technologies, – Warsaw, RS Global, – September, – 2020. No 6(27), – p. 71-75
15. A Study of Existentialism in the Poems “Rhapsody on a Windy Night” and “The Prelude” // Gənc tədqiqatçıların V Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, – 29-30 Aprel, – 2021. – s. 1419-1420;

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 Oktyabr 2021 il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "20 Sentyabr 2021 -ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.09.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 44023 işarə

Tiraj: 100 nüsxə